

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. ДЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ,
АРХЕОЛОГИЯ ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ**

Д 07.23.671 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 9:93:94(575,2)

Таиров Хайридин Рахманалиевич

КАДАМЖАЙ РАЙОНУНУН ТАРЫХЫ

07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

**Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн
жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек -2024

Диссертациялык иш Баткен мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана тарых кафедрасында аткарылган

Илимий жетекчиси:

Каратаев Олжобай Кубатбекович

тарых илимдеринин доктору, профессор,
Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университеттин кыргыз-европа
факультетинин профессору

Расмий оппонентер:

Абытов Байболот Капарович

тарых илимдеринин доктору, профессор, Ош
мамлекеттик университетинин Чыгыш таануу
институтунун кол жазмалар фондусунун
жетекчиси

Рыскулов Токтобек Мамбетович

Тарых илимдеринин кандидаты, доцент,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик
университетинин эл аралык мамилелер
кафедрасынын башчысы

Жетектөөчү мекеме:

Ош мамлекеттик педагогикалык
университетинин тарых кафедрасы. Дареги:
Ош ш., Исанов көч., 73

Диссертация 2024 – жылдын 20-декабрында саат 15.30да Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б. Джамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтуна караштуу тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо үчүн уюштурулган Д 07.23.671 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. *Дареги:* 720033, Бишкек ш., Фрунзе көчөсү, 547. Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/072-7sm-mcz-hia>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Жибек Жолу пр., 394) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (720010, Бишкек ш., Чүй пр., 265а) илимий китепканаларынан, ошондой эле «<https://vak.kg/dissertacionnye-sovety/lk-d-07-23-671/>» сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2024 – жылдын 20-ноябрында таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы
тарых илимдеринин доктору**

Карыева А. К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасын 2040-жылга чейинки туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясында аймактарды заман талабына шайкеш, узак мөөнөттүү өнүгүү программаларын илимий жана тастыкталган көз караштардын негизинде өнүктүрүү каралган. Чөлкөм таануу багытындагы илимий эмгектердин маанилүүлүгү түздөн-түз Кыргыз Республикасынын өнүгүү тарыхы менен байланышта. Өлкөнүн стратегиялык өнүгүү багытын аныктоодо аймактардын өнүгүүсүнө да чоң маани берилүүдө. Административдик-аймактык бөлүнүү жагынан стратегиялык жактан өлкө үчүн маанилүү болгон Баткен облусунун курамына кирген Кадамжай районунун советтик доордогу жана эгемендүүлүк мезгилиндеги тарыхы каралды. Райондун курамындагы Кадамжай, Айдаркен шаарчаларына Президенттин буйругу менен 2012-жылы шаар статустары берилген.

Мамлекеттин аймактарды өнүктүрүү саясатына ылайык алардын калыптанып, өнүгүү тарыхын комплекстүү изилдөө бүгүнкү күндөгү актуалдуу проблемалардан. Биричиден, өлкөнүн аймактарынын тарыхын изилдөө ишинде Кадамжай районунун калыптанып, өнүгүү тарыхын изилдөө иши буга чейинки тарыхнаамалык эмгектердин атайын изилдөө объектиси болгон эмес, ошондуктан аймак таануу багытындагы тарыхнаамалык эмгектерди толуктамакчы.

Экинчиден, Кадамжай району стратегиялык жактан өзгөчө макамга ээ Баткен областынын аймагында жайгашкандыктан, областтын административдик субъектиси комплекстүү изилдөөнү талап кылат.

Үчүнчүдөн, изилдөөгө алынып жаткан райондун аймагында Кыргызстандын өнөр-жайынын тарыхындагы кен иштетүүчү ири ишканалар орун алган. Райондун совет доорундагы калыптануу, өнүгүү этаптарынан баштап, эгемендүүлүк мезгилдеги пландуу өнүгүүдөн базар экономикасына өтүү учурундагы коомдук-саясий, экономикалык трансформациялануусунун тарыхый өнүгүү процессин илимий изилдөөгө алуу бүгүнкү күндөгү актуалдуу маселелердин бири катары эсептелет.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, негизги илимий программалар (долбоорлор) менен байланышы. Диссертациялык иш демилгелүү эмгек болуп эсептелет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин негизги **максаты** – Кадамжай районунун Совет доорундагы жана эгемендүүлүк мезгилиндеги социалдык-экономикалык жана маданий жактан өнүгүү тарыхын комплекстүү изилдөө болуп эсептелет. Изилдөө ишинин максатына ылайык төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлду:

1. илилдөө ишинин объектисине жана предметине ылайык тарыхнаамалык эмгектерге, тарыхый булактык базага анализ берүү;
2. Кадамжай районунун административдик-аймактык түзүлүшүнүн калыптануу тарыхын аныктоо;

3. райондун Совет мезгилиндеги экономикалык өнүгүүсүнө анализ жүргүзүү;

4. аймактын совет мезгилиндеги социалдык-маданий абалын изилдөөн;

5. Кадамжай районунун эгемендик мезгилдеги айыл чарбасынын өнүгүүсүнө анализ кылуу;

6. Эгемендик мезгилдеги өнөр жайдын жана жеке ишкердиктин өнүгүү абалына баа берүү;

7. Райондун социалдык, маданий өнүгүүсүнүн эгемендик мезгилдеги абалын анализдөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

1. Кадамжай районунун советтик жана эгемендик мезгилдериндеги тарыхы өз алдынча комплекстүү атайын изилдөө болуп эсептелет;

2. Кадамжай районун советтик жана эгемендүүлүк мезгилиндеги изилдөө багыты боюнча жазылган тарыхнаамалык эмгектерге анализ жасалып, райондун тарыхы, экономикалык жактан өнүгүүсү жана перспективалары боюнча бир катар жаңы тарыхый булактар, архивдик маалыматтар алгачкы ирет илимий айлампага киргизилди;

3. Кадамжай районунун административдик-аймактык түзүлүшүнүн совет мезгилиндеги калыптануу тарыхына, экономикалык өнүгүү багыттарына – айыл чарбасынын, өнөр жайынын, ишкердиктин – тарыхый булактардын, статистикалык маалыматтардын негизинде комплекстүү изилдөөгө алынып, жыйынтыктар чыгарылды;

4. Эгемендүүлүк мезгилдеги райондун экономикалык өнүгүү багыттары – айыл чарбасынын, өнөр жайынын, жеке жана чакан ишкердик – статистикалык маалыматтардын негизинде комплекстүү изилдөөгө алынып, өнүгүү перспективаларына анализ кылынды;

Изилдөөнүн илимий-практикалык мааниси. Диссертациялык изилдөөдө алынган жыйынтыктары тарыхнаамалык негизде чөлкөм таануу багытындагы изилдөөлөрдү жүргүзүүдө, илимий, окуу-усулдук, край таануу багытындагы китептерин даярдоодо кеңири пайдалануу менен студенттерге, мектеп окуучуларына өлкөнүн аймактарын таануу, мекенчилдикке тарбиялоо багытындагы дарстарды окууда колдонууга сунушталат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Кадамжай районун өз алдынча административдик-территориялык аймак катары калыптануусуна 1920-1930-жылдардагы Кыргызстандын советтик мамлекеттик түзүлүү этаптарындагы райондоштуруу боюнча мамлекеттик чечимдери негизги болгон. Административдик-аймактык территорияларга бөлүштүрүү принциптеринин жана советтик башкаруу системасынын Фергана өрөөнүн райондоштуруудагы өз учурундагы кетирилген мүчүлүштүктөрү райондун аймагынын коопсуздугуна түздөн-түз таасирин тийгизүүдө. Кадамжай районунун аймагында коңшу мамлекеттердин анклавдарынын болушу эгемендүүлүк мезгилдеги чек арадагы конфликтердин келип чыгышына, о.э. райондун экономикалык коопсуздугун жаратууда.

2. Совет мезгилинде союздук маанидеги стратегиялык өнөр жайлары бай аймак болгон. Кыргызстандын оор өнөр жайынын совет мезгилиндеги өнүгүүсүнүн башында турган Кадамжай жана Айдаркен металлургиялык комбинаттары изилдөөлөрдүн натыйжасы белгилегендей модернизациялоого муктаж.

3. эгемендүүлүк мезгилдин 1991-2024-жылдар аралыгындагы коомдук-саясий, социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө айыл чарба, өнөр жай өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу, экономикасын диверсификациялоо, жергиликтүү ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу, айыл чарба, өнөр жай рыногун кеңейтүү үчүн кабыл алынган мамлекеттик программалар, реформалар райондун аймагынын экономикалык өнүгүүсүндө жакшы натыйжаларды берген эмес. Бул райондун аймагындагы калктын социалдык-экономикалык абалынын төмөндөшүнө, жумушсуздуктун, ички, тышкы миграциянын күч алышына алып келген.

4. райондун географиялык жактан ыңгайлуу аймакта жайланышы, автомобиль жолдору, темир жолдун жакындыгы, эмгек жана экономикалык ресурстарынын жетиштүү болушу айыл чарбасынын, жеке ишкердиктин өнүгүүсүнө ыңгайлуу. Райондун өнүгүүсүнүн бул перспективасы жумушсуздуктун азайышына, миграциянын токтолушуна, райондун калкынын социалдык абалынын өнүгүүсүнө шарт түзгөн социалдык-маданий инфраструктураны жакшыртууга шарт түзмөкчү.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Кадамжай райондун тарыхы диссертациялык изилдөөнүн объектиси катары алгач изилдөөгө алынды. Изилдөө ишинде Кадамжай районунун тарыхы, өнүгүүсү боюнча тарыхый архивдик булактар Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивиндеги, Кыргыз Республикасынын Саясий документтер БМА, Баткен областынын, Кадамжай районунун мамлекеттик архивиндеги маалыматтар иргелип алынды жана алгачкы ирет илимий айлампага киргизилди.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы. Диссертациянын негизги жыйынтыктары менен илимий жаңылыктары республикалык жана Эл аралык илимий-практикалык конференцияларда, Симпозиумдарда изденүүчү тарабынан апробацияланган. Мамлекеттик жана коомдук ишмер А. Масалиевдин 80 жылдыгына жана БатМУнун Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институтунун түзүлгөндүгүнүн 15 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференцияда (апрель, 2013-ж.), 2014-жыл Кыргыз Республикасында “Мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылынын” жарыяланышына карата уюштурулган I эл аралык «Түрк элдеринин мамлекетти башкаруу салты» конгрессинде (2014-ж. 3-4-апрель) ж.б.

Диссертациянын жыйынтыгынын жарык көргөн эмгектерде толук чагылдырылышы. Диссертациянын негизги жыйынтыктары менен мазмуну атайын рецензиялануучу чет өлкөлүк жана жергиликтүү илимий журналдарга чыккан 12 илимий макалда чагылдырылган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, төрт баптан, жети бөлүктөн, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү 162 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманынын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык-практикалык мааниси, коргоого сунушталган негизги жоболор, изилдөөнүн хронологиялык алкагы, диссертанттын жеке салымы тууралуу маалыматтар берилген.

Диссертациянын **«Изилдөө проблемасынын тарыхнаамасы»** деп аталган биринчи бабында диссертацияларга коюлган талаптарга ылайык изилдөөнүн тарыхнаамасы каралды. Кадамжай районунун тарыхы боюнча атайын изилдөөлөр болбогондугуна карабастан, Совет бийлигинин мезгилинде жумушчу табынын тарыхына, тоо-кен өнөр жайына, өндүрүшкө, илимий-техникалык прогреске, беш жылдыктардын аткарылышына ж.б. темаларга арналган бир катар эмгектер бар. Ал эмгектердин баалуулугу тигил же бул илимий маселени ачып берүүдө Кадамжай районунун өнөр жайы, социалдык-экономикалык жана маданий маселелери, шаарчалардын инфраструктурасы да кошо каралып, биздин илимий ишке тиешелүү тарыхый, статистикалык фактылар, айрым процесстер жөнүндөгү маалыматтар камтылган. Кадамжай районуна тийешеси бар эмгектерди үч топко бөлүп карадык: 1) тарыхчы окумуштуулардын эмгектери; 2) окумуштуу, адис геологдордун изилдөөлөрү; 3) райондун тарыхы менен байланышкан мамлекеттик ишмерлердин эмгектери.

Илимий эмгектердин **биринчи тобунда** окумуштуу-тарыхчылардын диссертациянын хронологиялык рамкасына туура келген эмгектер түздү.

Тарых илиминин доктору Дж. М. Малабаевдин «Укрепление Советов Киргизии в период строительства социализма» (1917-1937 гг.)» (1969), деген эмгегинде Кыргызстандын анын ичинде азыркы Кадамжай районуна тийиштүү аймактардагы, алгачкы айылдык кеңештердин түзүлүшүндө кээ бир кыйынчылыктарды, өзгөчө совет бийлигине каршы топтун күчтөрү алгачкы артелдерди, кооперативдерди курууга жолтоо болгондугу жөнүндө учкай маалыматтарды кезиктирүүгө болот. Ошону менен бирге түштүк Кыргызстанда совет бийлигинин орношу, бекемделиши, эл чарбасынын социалистик кайра куруулары боюнча бир катар маалыматтар кездешет. Бирок тилекке каршы азыркы Кадамжай районунда Совет бийлигинин орношу жөнүндө толук изилдөө жүргүзүлбөгөн.

Профессор С. Аттокуров “История индустриального развития Киргизии” монографиясында Кадамжай сурма комбинатынын иштей башташын карап, ишкананын сапаты жогорку сырьену чыгаруу менен республиканын өнөр жайынын өнүгүүсүнө кошкон салымына баа берген. С. А. Аттокулов кыргыз тарыхнаамасында кеңири тарыхый булактардын негизинде республиканын өнөр жайынын өнүгүүсү боюнча изилдөөлөрү менен салымын кошкон.

III. Шириязданованын өлкөнүн 1946-1953-жылдардагы өнөр жайынын өнүгүшүндөгү жумушчу классынын күрөшү боюнча эмгектеринде Кыргызстандын согуштан кийинки абалына мүнөздөмө берүү менен партиянын өлкөдөгү өнөр жайдын өнүгүшүндөгү, анын ичинде Айдаркендеги ртут жана Кадамжайдагы сурма каомбинаттарын ишмердүүлүгүн караган.

Х. М. Мусиндин “Рабочий класс советской Киргизии” деен эмгегинде Кадамжайдагы сурма, Айдаркендеги ртут комбинаттарынын шахтерлорунун ишмердүүлүктөрүн жазган.

Этнограф Какен Мамбеталиева «Жилище и жилищно-бытовые условия рабочих Кыргызстане» (2017) деген эмгегинде Айдаркен, Сох, Чаувай, Пүлгөн, Сур кыштактарынын сымап, сурма комбинаттарынын курулушунун аркасында чоң калктуу пункттарга айланышына токтолгон. Кадамжай сурма комбинатынын биринчи башкы инженери келечектеги профессор, Лениндик сыйлыктын ээси С. Мельниковдун, какыраган талаада, таш-чөлдө Кадамжай шаарчасынын гүлдөгөн аллеяга айлангандыгын чагылдырган. Азыркы Кадамжайдын территориясында 1931-жылы 3 барак үй курулгандыгын, бул жерде 60-65 адам жашагандыгы, ал эми 1937-жылдан баштап пионер лагер, магазин, стадион, курулгандыгы жөнүндө маалымат берет. К. Мамбеталиеванын эмгеги бизге Кадамжай сурма комбинаты келечектеги Кадамжай шаары жөнүндөгү маалыматтарды берет. Ушул эле жерде 1939-жылы эл каттоо боюнча Кадамжайда 1822 киши жашагандыгы жөнүндө маалыматтар, шаар болуп түзүлүшүнө сурма комбинаты түзүүчү фактор экендигин автор туура белгилеген. Айдаркенде чоң көчөнүнүн аты геолог Д. И. Шербаковдун атына коюлгандыгын белгилейт. Кыргыздардын кыргызстандагы кендердин ачылышынын башында турган окумуштууга көрсөткөн сый-урматы. К. Мамбеталиева райондогу Кадамжай, Айдаркен, Чаувай, Кан айылдарынын эсебинен Кыргызстан сурма, сымап өндүрүү боюнча алдынкы орунду ээлейт деп баса белгилеген.

Кыргызстандагы социалисттик айыл чарбанын түзүлүү, өнүгүү тарыхы советтик тарыхнаамада кеңири изилденген. Белгилүү тарыхчылар С. И. Ильясов «Победа социалистических отношений в сельском хозяйстве Киргизии» [7], Т. Д. Дүйшемалиев “Борьба КПСС за укрепление колхозов (Из истории колхозного строительства в Киргизии)” [8], Самсонов В. Д. “Советское крестьянство Киргизии в годы Великой Отечественной войны” [9] эмгектеринде кеңири тархый булактык мүнөздөгү фактылардын негизинде изилдөөгө алышкан. Окумуштуулардын изилдөөлөрү негизинен социалисттик түзүлүштүн өнүгүү багытындагы, айыл чарбасынын артыкчылыктарына басым жасалып, өнүгүү абалына, тарыхына баа берүүдө, статистикалык маалыматтарга кеңири токтолушкан. Бирок биз изилдеп жаткан Кадамжай районунун айыл чарбасына учкай токтолушкан.

Тарых илимдеринин доктору С. Керимбаевдин «Советский Киргизстан в Великой Отечественной войне 1941-1945гг» (1980) аттуу эмгегинде Кыргызстандын Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кадамжай сурма комбинаты алган милдетенмелерин нормадан ашыкча аткаргандыгын,

аялдардын согушка кеткен күйөөлөрүнүн ордуна күжүрмөндүк менен эмгектенгендиги жөнүндө. Ошол эле жерде стратегиялык сырьё болгон сурманы өндүрүү үчүн завод тез темп менен курулуп бүтүп, фабрика керектүү маталды өндүрүүнү 1940-жылы чыгаргандыгы жөнүндө маалымат берет. Бул маалыматтар Кадамжай сурма, Айдаркен сымап комбинаттарынын курулушу жөнүндө, Айдаркен сымап комбинатынын курулушуна коңшу Фергана областынан 1000 ашык куруучу, жумушчулар катышкандыгын белгилейт. Заводтун курулушуна Союздук бюджеттен 26.5 млн рубль бөлүнгөндүгүн, Айдаркен сымап комбинаты 1942-жылдын июнь айында толук ишке киришкендигин жазып кеткен.

Т.и.д. Б. Д. Чыймылова «История развития социалистического соревнования в промышленности Киргизии» (1979) деген эмгегинде Айдаркен сымап комбинатында иштеген жумушчулардын социалистик мелдештерде шахтёрлорунун, металлургдарынын эмгектери чагылдырылган. Мисалы 1943-жылы комбинатта 25 адамдан турган комсомолдук агитациялык бригада уюштурулуп, белгиленген пландарды аткарган. Жумушчулар өздөрүнө берилген тапшырмалардан тышкары фронттогу жоокерлердин үй-бүлөлөрүнө жардам көрсөтүп тургандыгы. Чаувай, Мелик-Суу жана Кадамжай шахталарынын жумушчуларынын, ишканада эмгектин маанисин, эмгек тартибин чыңдоо, өндүрүштүк ыктарды өздөштүрүү, эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу жөнүндө түшүндүрүү менен байланыштырат. Металл иштетүүчү ишканалардын, М. В. Фрунзе атындагы сурма комбинатында иш методдору жана тажрыйба алмашуу боюнча семинарлар дайыма өткөрүлгөн. Эмгекте о.э. жумушчулардын ар түрдүү катмарларга дифференцияланышы изилдөөгө алынган.

Тарых илимдеринин доктору, профессор А. С. Ормушевдин [3.82] Өнөр жайлуу шаарлардын бири Айдаркенде кыргыз эли, туруктуу шаардын жашоочулары катары аз санды түзүшкөндүгүн жана алардын балдары шаардагы техникалык кесиптик окуу жайларда азыраак санда гана окуп келишкендигин белгилейт. Ошондой эле негизги себеп катары шаардагы техникалык окуу жайлардын көпчүлүгүнүн жатаканасы жок экендигине токтолот. Кыргызстандын өнөр жайынын тарыхын изилдөөдө А.С.Ормушевдун да салымы чоң. Ал Кыргызстандын материалдарынын мисалында “Коммунизмдин материалдык-техникалык базасын түзүүдөгү жумушчу-курулушчулардын күрөшү”-деген темада кандидаттык диссертация коргоп, “Улуттук жумушчулардын тарыхы”-деген эмгегин жана бир топ илимий макалаларды жазган. Анын эмгектери архивдик булактардын негизинде жазылып, чыгарган бүтүмдөрүнүн негиздүү экендиги менен айырмаланат.

Диссертациялык изилдөөнүн рамкасында аткарылган эмгектерге дагы кайрылдык. Алардын ичинен т.и.к., Ж. А. Адилбаев, т.и.д. Б.А. Нурунбетовдар илимий изилдөөлөрүндө республиканын жумушчуларынын башка союздук республикалардын жумушчулары менен болгон достук байланыштарына, жумушчулардын абалы, алардын квалификацияларын өркүндөтүүсүнө көңүл бурушкан. Тарых илимдеринин доктору, профессор Б.К.

Абытов «Подготовка рабочих и инженерно-технических кадров для промышленности Кыргызстана во второй половине 60-х годов» деген эмгегинде Кыргызстанда жумушчу, инженерлерди даярдоону изилдөөгө алып кыргыз тарыхнаамасына салым кошкон. Профессор Б. К. Абытов тарабынан көтөрүлгөн изилдөөнүн актуалдуулугу кеңири тарыхый булактар менен жүргүзүлгөндүгү менен түшүндүрүлөт.

Т.и.д., профессор Т. А. Абдырахманов «Научно-технический прогресс в промышленности Кыргызстана» деген диссертациялык изилдөөсүндө алдыңкы завод, фабрикалардын мисалында илимий-техникалык прогрессин негизинде өнүгүүсүндөгү уюштуруу механизмдерин ачып берген.

Тарыхнаамалык изилдөөлөрдө негизинен, жогоруда белгиленгендей Кадамжай районун калыптануу, өнүгүү тарыхы кеңири изилдөө катары каралган эмес, ошондуктан райондун калыптануу, өнүгүү тарыхы изилдөөгө муктаж экендиги белгилүү болду.

Экинчи топ: окумуштуу-геологдордун эмгектери.

Изилдөө ишинин тарыхнаамасында окумуштуу, адис геологдордун изилдөөлөрүдүн эмгектери дагы каралды. 1932-жылы май айында СССР Илимдер Академиясы, Коммуналдык Чарба Академиясы менен бирге Кыргызстанды изилдөөнүн комплекстүү экспедициясы менен чогуу атайын отряд түзүшүп райондун аймагындагы кен байлыктары боюнча изилдөө, чалгындоо иштерин жүргүзгөн. Изилдөөнүн алгачкы жыйынтыгы 1932-жылдын 1-6-октябрда өткөн Кыргызстанда өндүрүш күчтөрүн жайгаштыруу боюнча конференцияда каралган. Конференцияда кыргыз жери баалуу кен байлыктарга бай экендиги белгиленген. СССР илимдер академиясынын өндүргүч күч изилдөө бөлүмүнүн 1934-жылдын 23-октябрындагы отчетунда Кыргызстандын түштүк зонасындагы ртут, сурма жөнүндөгү маалыматтар камтылган.

Айдаркендеги сурманы изилдөө, чалгындоо партиясынын катарында Айдаркен кенин тапкандардын бири Е. А. Радкевичдин «Ляканское полиметаллическое месторождение в Южном Фергане и его генезис» (1935) деген эмгегинде сымаптын кайсыл мезгилде пайда болгонун, канча тереңдикте жайгашкандыгы, андан сырткары түрдүү, түстүү металлдардын бар экендиги белгилеген. Ошондой эле автор Айдаркен кенинин ачылышына окумуштуу геологдор Д. И. Шербаков, В. Э. Поярков сиңирген эмгектерине жогорку баа берген. Айдаркен шаарындагы көчөлөрдүн бирне Д. И. Шербаковдун ысымы берилген.

1945-жылы 23-декабрдагы Кызыл Кыргызстан газетасына Кыргызстан КПБКнын тоо-кен өнөр жай бөлүмүнүн орун басары Ю. Унановдун «Алдыңкы комбинат» деген макаласы жарык көргөн. Макалада 1943-жылга чейин чечилбей келген сурма жана сымапты өндүрүүдө жаңы технологиянын киргенине токтолгон.

1969-жылы Кадамжай комбинатын 1964-жылдан 1975-жылга чейин комбинатты жетектеген И. К. Герасимовдун «Мастера серебрястых плавок» деген китеби чыккан. Бул эмгекте Кадамжай сурма комбинаты Советтер Союзундагы алгачкы сурма өнөр жайынын пайда болуу тарыхы 1925-жылы

академик Д. И. Шербаков жетектеген геолог чалгынчылар Кыргызстанга келишип, 1928-жылы алгачкы сурма рудасын казып алганын маалымдалат. Жаш Совет мамлекети Кадамжайда өндүрүлгөн алгачкы сурманын ар бир тоннасын 12.5 фунт стерлингден саткандыгы жөнүндө маалыматтар бар. «Союз редметпроект» Кадамжайга фабрика куруунун проектин түзгөн. И. К. Герасимовдун маалыматы боюнча Кадамжайда өндүрүлгөн сурма 1950-жылдан баштап Англия, Францияга экспортоло баштагандыгы, комбинатта иштеген эмгектин алдынкылары жөнүндө да баалуу маалымат берет. Кадамжай сурма комбинаты ачылган күндөн 1969-жылга чейин басып өткөн жолу жөнүндө бизге көптөгөн баалуу фактыларды берди.

Кадамжай районундагы өндүрүштүн өнүгүүсүнө Н. Володин «Серебристый металл Кадамжая» (1993) деген баалуу эмгегин тартуулаган. Аталган эмгек биздин изилдөөбүз үчүн тарыхнаамалык мааниде гана эмес, булак таануу жаатындагы да чоң баалуу эмгек. Автор 1970-1980-жылдарда комбинатта 14 аталыштагы продукция өндүрүлгөндүгүн, комбинат чыгарган продукция өлкөнүн 241 ишкансында колдонулганын 30дан ашык чет өлкөгө экспортолгонун жазган.

Үчүнчү топ: мамлекеттик ишмерлердин эмгектери.

1972-жылдын 12-декабрында СССРдин түстүү металлургия министри Петр, Фадеевич Ломаконун Кыргызстандын түстүү металлургиясына арналган көлөмдүү «Успехи цветной металлургии Киргизстана» деген макаласы жарык көргөн. Автор Айдаркен ртут комбинатынын өлкөнүн экономикасына кошкон салымына баа берүү менен, кадамжайдын сурмасы менен айдаркендин ртутунун Улуу Ата Мекендик согуштун жеңишиндеги, өлкөнүн коргоонусун жакшыртуудагы ролуна токтолгон.

1976-жылы Кыргызстандын Ош областын 10 жыл жетектеген Султан Ибраимов «Ошской область Киргизстана. Краткий очерк социально-экономического развития» деген эмгегинде Ош областындагы түстүү металл кендерине анын ичинде, Кадамжай жана Айдаркен кендерине токтолот. Андан ары С. И. Ибраимов Ош областынын экономикасын анализдеп жатып, түстүү металлургияга өзгөчө көңүл буруп, сурма менен сымап комбинаттарынын ачылып калышы Улуу Ата Мекендик согуштун жүрүшүндө совет өлкөсү үчүн жеңишти камсыз кылганын белгилейт. Автор эмгекти жазууда Ош областык архивинен, ошол кездеги Фрунзе районунун архивинен алгандыгын эскерет.

Теманын изилденүү деңгээлин аныктоодо белгилүү мамлекеттик ишмер Т. У. Усубалиевдин «Эпоха. Созидания. Судьба». деген эмгегин дагы карадык. Автор Кадамжайдын сымабына токтолуп Улуу Ата Мекендик согуш мезгилде Айдаркен сымап комбинаты тез арада курулгандыгын, ошондой эле өлкөнүн сымапка болгон муктаждыгын толук камсыз кылып, Кыргызстандагы сымаптын запасы боюнча, геологтордун берген маалыматы боюнча дүйнөлүк сымап кенинин 5/1 бөлүгү Кыргызстанда экендигин белгилейт. Айдаркен ртут комбинаты 58 жылда 30 миң тонна металл ртут өнүргөн, ал эми 1970-1980-жж. дүйнөлүк рынокто 1 фляга ртут (34, кг) 400 АКШ \$ сатылган. Баалуу металл түрүндөгү, дүйнөлүк рынокта эң жогорку сапаттагы сурма 1940-1992-жж. 238

миң тонна онурулуп, дүйнөнүн 40тан ашык өлкөсүнө экспорттолгон. 1970-1980-жж. 1 тонна сурма дүйнөлүк рынокто 2300 – 2800 АКШ \$ сатылган. Автордун эмгегиндеги бул маалыматтар изилдөө ишинде сурма менен ртуттун өлкөнүн экономикасына тийгизген ролун аныктоого жардам берди.

Баткен облусунун "Баткен таңы" гезитинин атайын чыгарылышы облустун социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө арналган. Кадамжай району үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон Баткен облусунун Көк-Талаа-Плугон, Пульгон - Ак-Турпак автомобиль жолу Дүйнөлүк банктын жана Еврокомиссиянын 1 млрд 986 млн сом өлчөмүндөгү каражаттарынын эсебинен курулганын областын губернатор Ж. П. Раззаков билдирген.

Диссертациянын экинчи бабы **«Изилдөөнүн булактык базасы жана методологиялык негиздери»** деп аталат.

Изилдөөнүн объектиси – Кадамжай районунун советтик жана эгемендик мезгилиндеги тарыхы.

Бүгүнкү күндө Кадамжай чөлкөмүнө райондук мааниде 2 шаар (Кадамжай, Айдаркен), 115 айыл кирет. Район алгач түзүлгөндө Ош областынын аймагына кирген. 1999-ж. 12-октябрда Кадамжай району Ош облусунан жаңы түзүлгөн Баткен областынын курамына кирген. Диссертациялык иштин бекитилген хронологиясына ылайык изилдөө иши райондун административдик аймактык бөлүнүү мезгилинен (1938-ж.) баштап эгемендүүлүк мезгилиндеги тарыхы 2008-жылга чейинки мезгилди камтыйт.

Алгач экономиканын агарардык багытындагы өнүүгүнү башынан өткөргөн райондун тарыхында Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында калыптанган союздук негиздеги стратегиялык өнөр жай тармагы мамлекетти коргоо максатындагы өнөр жайлар үчүн керектүү продукцияны чыгарган ири ишканалары болгон.

80-жылдарындагы экономикалык өнүгүүнүн жаңыланууну талап кылган шарттарындагы экономикалык каатчылык, союздук маанидеги ишканалардын ортосундагы биргелешкен иштөө механизмдериндеги мүчүлүштүктөр аймактагы оор өнөр жай ишканаларынын иштөөсүнө өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Ал эми эгемендүүлүк мезгилинде райондун экономикасы айыл чарба, өнөр жай жана кичи ишкердик багытында жүргүзүлгөн.

Изилдөөнүн предмети: Кадамжай районунун советтик жана эгемендүүлүк жылдарындагы административдик түзүлүшүнүн тарыхы, экономикалык өнүгүүсүнүн динамикасы жана калкынын социалдык абалы.

Диссертациялык изилдөөнүн предметине ылайык Кадамжай районунун 1938-2008-жылдардагы калыптанып өнүгүү тарыхы менен бирге аймактын экономикалык, маданий өнүгүүсү жалпы Кыргызстандын өнүгүү тарыхынын алкагында каралды. Изилдөөнүн жүрүүсүндө 1917-1940-жж. аймактагы социалисттик кайра куруулар; Улуу Ата мекендик согуш мезгилигиндеги райондогу айыл чарбасы менен өнөр жайынын абалы, калктын согуш мезгилиндеги күжүрмөн ишмердүүлүгү; согуштан кийинки 1946-1991-жылдар аралыгындагы өнүгүү тарыхы менен бирге 1991-жылдан кийинки эгемендүүлүк доорундагы райондогу коомдук-саясий, социалдык-экономикалык кайра

куруулардын жүрүүсү, пландуу экономикадан базар экономикасына өтүүсү тарыхый булактар менен тарыхнаамалык эмгектердин негизинде каралды.

Диссертациянын темасынын объектиси менен предмети жана изилдөө ишинин милдеттерине ылайык колдонулган изилдөө ишинин тарыхый булактык базасын мүнөздөрүнө карай төмөндөгүдөй топторго бөлсөк болот: 1) мамлекеттик, укутук расмий документтер; 2) изилдөөнүн саясий, экономикалык, социалдык жана маданий мүнөздөгү тарыхый, статистикалык маалыматтарды камтыган архивдик материалдар; 3) Кадамжай аймагынын тарыхы, өнүгүүсү боюнча түздөн-түз катышышкан инсандардын, мамлекеттик ишмердердин эскерүүлөрү, мамлекеттик, аймактык жыйындардагы, талкуулоолордогу сөздөрү, билдирүүлөрү, эскерүүлөрү.

Кадамжай району өзүнчө административдик аймак катары 1938-жылы Ош округунун курамында алгач Халмион району деп аталган. Райондун өз алдынча административдик аймак катары калыптанышына кыргыз совет мамлекетинин калыптануу этаптарындагы тарыхый шарттар өбөлгө болгон. Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндөгү архивдик расмий документтердеги маалыматтар боюнча райондун аймагындагы айылдар алгач Молотабад, Үч-Коргон райондорунун аймагында болгон. 1936-жылы кабыл алынган СССРдин жаңы Конституциясынын негизинде Кыргыз ССРнин административдик-территориялык аймактарына өзгөртүүлөр киргизиле баштаган. Союздук республика статусуна ээ болгон Кыргызстандын аймагындагы административдик аймактык өзгөртүүлөр республиканын экономикалык бүтүндүүлүгү менен дагы түшүндүрүлөт. Райондун административдик аймак катары калыптануу тарыхын үч этапка бөлсөк болот: 1) өз алдынча район болгонго чейинки тарыхы – 1924-1938-жж.; 2) райондун алгачкы аймак чегинин бекемделиши–1938-1959-жж.; 3) райондун азыркы аймак чегинин бекемделиши – 1959-2008-жж.

1938-жылдын 2-мартындагы Кыргыз ССРнин Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиумунун токтому: Райондогу чарбаларды башкарууну жакшыртуу, чарба жүргүзүүнү оптималдаштыруу максатында Молотов районунан өз алдынча курамында Көтөрмө, Охна, Халмион, Бирлик жана Жаркутан сельсоветтеринен болгон өз алдынча Халмион районун түзүү, райондун борбору катары Пүлгөн айылы болсун деген чечим Президиумда кабыл алынган. Ошол күндөн баштап азыркы өз алдынча Кадамжай районунун тарыхы башталат. Бул маалыматтар Кыргыз республикасынын борбордук мамлекеттик архивинин 22-фондунда сакталып турат.

Андан кийин да жаңы түзүлгөн Халмион районунун курамында өзгөрүүлөр болуп турган. 1940-жылы 19-октябрда таанымал аскер башчысы М. В. Фрунзенин элесин түбөлүккө калтырыш үчүн СССРдин Жогорку Советинин Указы чыгып Халмион району Фрунзе району болуп, ошондой эле Кадамжай кенине да М. В. Фрунзенин аты берилген.

1942-жылы 13-февралда Кыргыз ССРнин Жогорку Советинин Президиуму Хайдаркан элдүү пунктун Хайдаркан жумушчулар шаарчасына айланткан. Фрунзе районуну административдик территориялык чеги 1959-жылы

Үч-Коргон району жоюлуп, Үч-Коргон районунун Т.Кулатов атындагы совхоздон башка чоң бөлүгү Фрунзе районуна кошулган. Бүгүнкү күнгө чейин ошол чек ара сакталган.

1992-жыл 6-мартта Кыргыз республикасынын Жогорку Советинин токтомуна ылайык Фрунзе району Кадамжай району болуп өзгөртүлгөн. Районго өзүнүн тарыхый аты кайтарылган. Ошол эле токтомдун 2-пунктуна ылайык райондун борбору Фрунзе айылы өзүнүн тарыхый аты Пүлгөнгө ээ болду. 1999-жылдын 13-октябрда Кыргыз республикасынын Баткен областын түзүү жөнүндө мыйзам кабыл алган. Ошол мыйзамдын негизинде Ош областынын Кадамжай, Баткен, Лейлек райондору жана Кылыл-Кыя, Сүлүктү шаарлары Баткен областынын курамына кирген.

Булактардын экинчи тобун архивдик материалдар түзөт.

Баткен областтык мамлекеттик архиви (БОМА)

Фонд.46 - Халмион райондук кеңеши (1938-1940-жж.)

Ф. 323 – Эл депутаттарынын Фрунзе райондук кеңеши (1940-1989-жж.)

Ф. 102- Мэрия ш. Кадамжай (1950-2010-жж.)

Ф. *КР Борбордук мамлекеттик архивинин (КР БМА) №391, 523,1246,20, 21, 1445, 2359, 350 жана Саясий документтердин борбордук мамлекеттик архивинин (СД БМА) №7, 10, 14,56, 391 жана Ош областтык мамлекеттик архивинин (ОшМА) №1,2, Ош областтык саясий документтердин архивинин (ОшСДА) №226 фонддорунан илимий изилдөөгө тиешелүү ар кандай материалдар пайдаланылды жана бул материалдар илимий изилдөөдө баа жеткис булак болуп эсептелди.*

Булактардын үчүнчү тобун статистикалык маалыматтар түзөт. Биз Кадамжай районундагы Союз мезгилиндеги өнүгүүсүн ачып берүүдө «Ошская область в цифрах и фактах»-деген статистикалык жыйнактын бир топ баалуу материалдарды алдык. Ушул эле жыйнакта социалдык сектор боюнча да баалуу маалыматтар бар. Бул жыйнак биз карап жаткан маселени чечүүдө, райондун 1940-жылдан 1976-жылга чейинки өнүгүүсүнүн динамикасын көрсөтөт[ ].

Биздин изилдөөдө Кыргыз Республикасынын 2018-2020-жылдардагы ИПДОнун отчетунан пайдаландык.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин жыйнактарында Кыргызстандын аймактары боюнча маалыматтар: калкы, өнөр жайы, айыл чарбасы, социалдык мекемелери ж.б. боюнча маалыматтар арбын кездешет. Аталган жыйнакта өлкөнүн өнүгүү багыттарынын бардык тармактары, социалдык секторлор пайыздык, катыштык жана үлүштүк тартипте анализденген. Мында жалпы калктын жашоо деңгээли, турмуш-тиричилиги, киреше булактары, миграция, жакырчылык ж.б. маалыматтар толугу менен камтылган.

Булактардын **төртүнчү тобун** массалык маалымат каражаттары түзөт. Кадамжай району өлкөдөгү өнөр жайлуу райондордун бири болгондуктан, массалык маалымат каражаттарынын көңүл чордонунда болуп келген. СССРдин түстүү металлдар министри П.Ф.Ломака «Советская Киргизия»

газетасынын 1972-жыл 12-декабрындагы санында «На крутом подеме»-деген макала жарыялаган. Анда Кыргызстандагы түстүү металлургиядагы жетишкендиктерине арналган. И. Герасимовдун «Советская Киргизия» газетасынын 1972-жылдын 12-декабрындагы санына баалуу маалыматтарды, фактыларды камтыган «Мастера серебристых плавок» деген баалуу эмгеги жарык көргөн.

Изилдөөнүн методологиялык негиздери. Акыркы жылдары Кыргызстандын тарыхында аймактарды таануу багытында изилдөө актуалдуу маселелердин бири. Ошол эле учурда аймактарды таануу тарыхы боюнча изилдөө ишин белгилүү бир изилдөөнүн ыкмаларысыз ишке ашыруу мүмкүн эмес. Диссертациялык ишти жазууда тарых илиминин тарыхыйлуулук (историзм), объективдүүлүк принциптерин сактоо менен бирге системалуулук, сурамжылоо, тарыхый-баяндоо, статистикалык талдоо, тарыхый-салыштырмалуулук, биографиялык, тарыхый-хронологиялык, себеп-натыйжаларын талдоо, байкоо жүргүзүү, ретроспективдик жана оозеки тарых ыкмалары колдонулду. Белгилүү советтик окумуштуулар И. Д. Ковалченконун, Б. Г. Могильницкийдин, Е. М. Жуковдун, Н. И. Смоленскийдин тарыхый изилдөөлөрдүү жүргүзүү боюнча изилдөө ыкмалары жетекчиликке алынды. Тарыхый изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн ыкмаларын аныкташкан окумуштуулар илимий изилдөө иштеринде тарыхый фактыларды интерпретациялоодо тарыхыйлуулук принциптин сакталышы менен объективдүүлүктүн сакталышы эң негизги шарттардан экендигин белгилешкен.

Тигил же бул тарыхый изилдөөлөрдүн проблемасы таанып-билүү процесстеринин татаалдыгы менен көп түрдүүлүгүнөн айрым учурларда жалпылык мүнөзгө дагы ээ. Тарых илими салыштырмалуу башка коомдук-гуманитардык илимдерге караганда комплекстүү жана интегралдуу жалпылыкка ээ. Изилдөөгө алынып жаткан Кадамжай районун тарыхын изилдөөдө дагы жалпы коомдук илимдердин тутамындагы изилдөө ыкмалары дагы кеңири колдонулду.

Диссертациялык изилдөө ишинде тарыхый изилдөөлөрдө кеңири колдонуулучу конкреттүү-тарыхый, тарыхый-логикалык, тарыхый-салыштырма, статистикалык маалыматтарды талдоо сыяктуу бир катар методологиялык ыкмалар колдонулду.

Кадамжай районунун тарыхын изилдөөдө өткөндү таанып-билүүдөгү ретроспективдик ыкманы колдонуу менен райондун аймагынын совет мезгилиндеги жана андан кийинки учурундагы калыптануу, өнүгүү динамикасына анализ кылынды. Натыйжада, 1938-2008-жж. аймактын тарыхы тарыхый булактардын негизинде комплекстүү каралып аймактын административдик түзүлүш катарында калыптануу тарыхы, экономикалык жактан өнүгүсүүнө шарт түзгөн өбөлгөлөр менен шарттарына көңүл бурулду. О.э. тарыхый булактардын негизинде ошол мезгилдин учур талабын объектидүү кароо менен жалпылык мүнөзгө ээ, изилдөө иштериндеги жетишкендиктерди ырастоо менен бирге айрым бир мүчүлүштүктөрүн толуктап калыбына келтирүүгө көңүл бурулду.

Тарыхый-салыштыруу ыкмасы башка тарыхый окуялар менен түздөн-түз салыштыруу, теорияны куруу же бүгүнкү күнгө шилтеме берүү аркылуу белгилүү бир убакыттан жана жерден тышкары түшүндүрмөлөрдү түзүү максатында тарыхый окуяларды иликтеген коомдук изилдөө ыкмасы. Коомдогу болуп өткөн тарыхый окуялардын өз ара диалектикалык байланыштыгынан улам тектеш окуяларда максаты, мүнөзү жагынан тигил же бул маселеде кайсыл бир деңгээлде окшоштуктардын болушу толук ыктымал. Изилдөөнүн жүрүшүндө тарыхый факттарды салыштыруунун негизинде жүргүзүлгөн ыкманы колдонуу менен аймактын өнүгүү тарыхындагы өсүү динамикаларынын, башка аймактардагы тектеш тарыхый процесстердеги окшоштуктар менен айырмачылыктарды аныктоодо колдонулду.

Кыргызстанда түштүк аймактарындагы тарыхый окуялардын мезгилдик байланыштагы саясий, социалдык, экономикалык өнүгүүсүнө байланыштуу калктын отрукташуусу менен бирге бир катар айылдар менен шаар тибиндеги кыштактар калыптанган. Кадамжай районун аймагындагы белгилүү Кадамжай сурма комбинаты менен Айдаркен сымап комбинаттары Кыргызстандын өнөр-жайынын өнүгүүсүндөгү учурунда союздук деңгээлдеги ишканалардан болгон. Аймактын тарыхый-экономикалык өнүгүүсүн изилдөөдө тарыхый-салыштырма изилдөө ыкмасынын негизинде Кыргызстандын түштүк аймагындагы башка райондор менен салыштыруу анализи райондун өнүгүү динамикасын комплекстүү кароого мүмкүндүк берди.

Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө Кадамжай районунун тарыхына байланышкан архивдик булактар, статистикалык маалыматтар, тарыхый фактылар, логикалык ыкмалардын негизинде системалаштырылып жыйынтыктарды чыгарууга өбөлгө түздү. Изилдөө ишинин алкагындагы аймактагы болуп өткөн окуялар жалпы тарыхый окуялардын ичиндеги системанын бөлүгү катары каралды, мында тарыхый-системдүүлүк методу колдонулду.

Тарыхый изилдөөнүн эмпирикалык ыкмасы (тарыхый маалыматтарды чогултуу ыкмалары) илимий изилдөөнүн негизгин түздү. Диссертациялык ишти жазууда архивдик, статистикалык маалымат менен изилдөө ишинин объектиси, предметине ылайык тарыхнаамалык эмгектердеги маалыматтар менен бирге андагы негизги жыйынтыктар дагы роль ойноду. Диссертациялык ишти жазууда 10дон ашык тарыхый булактык эмгектер менен бирге 100дөн ашык илимий эмгек колдонулду.

Диссертациянын үчүнчү бабы **«Кадамжай району Совет мезгилинде (1938-1991-жж)»** деп атат.

Молотов (7-10-май 1937-ж.) курамында Үч-Коргон, Кара-Кыштак, Жал, Майдан, Марказ, Кара-Дөбө, Суухана жана Төөмоюн село советтери менен куралган. 1938-жылы 2-мартта Кыргыз ССРинин БАК Президиумун Молотов районунун бөлүнүшү боюнча чечим кабыл алган. Молотов районунун курамынан Көтөрмө, Охна, Халмион, Бирлик, Яркутан айылдык кеңештерин бөлүп өз алдынча район түзүлгөн. Жаны түзүлгөн район Халмион аталып, борбору Пүлгөн айылдык кеңеши бекитилген. БАК Президиуму Кыргыз

ССРинин БАКнин Халмион районун уюштуруу комитетини жаңы түзүлгөн райондун айылдык кеңештерин айылдарга бөлүштүрүү менен бирге Кадамжай кенин алдында жаңы жумушчу кыштагын түзүүнү тапшырган .

Кыргыз ССРинин БАКынын Халмион районун уюштуруу комитетинин ходотайствосунун негизинде Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин Президимунун 1939-жылдын 18-сентябрында буйругу менен райондогу Бирлик айылдык кеңешин курамынан Ак-Турпак, Өтүкчү, Сары-Камыш, Кесей, Чоң-Кара калктуу пункттарын бөлүп, борбору Ак-Турпак айылы болгон "Ак-Турпак" айылдык кеңешин түзгөн. Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин ушул эле буйругу менен Бирлик айылдык кеңешинин борбору Айдаркен айылы бектилген.

1940-жылдын 19-октябрында СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун «Об увековечении памяти М. В. Фрунзе» Буйругунун негизинде пролетариаттын полководцы М. В. Фрунзенин ысымын түбөлүккө сактоо максатында Кыргыз ССРинин Ош областынын курамындагы Халмион району Фрунзе району жана Кадамжай кенине М. В. Фрунзенин ысмы ыйгарылган.

Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1940-жылдын 19-декабрындагы буйругу менен Ош областынын Фрунзе районунун борбору Пүлгөн айылы Фрунзеге, Кадамжай жумушчу шаарчасынын аталышы дагы Фрунзе болуп өзгөртүлгөн. Ал эми Айдаркен кенинин алдындагы жумушчулардын калктуу пунктуна Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин 1942-жылдын 13-февралындагы буйругу боюнча Айдаркен жумушчу кыштагы деген ат берилген. 1959-жылы Үч-Коргон району жоюлуп анын составындагы Кулатов атындагы совхоз толугу менен Ноокат районуна өткөрүлүп берилип калган бөлүгү Фрунзе районуна кошулат.

Улуу Ата Мекендик согуш учурундагы өнөр жайдын өнүгүшүнө байланыштуу бир катар калктуу пункттар шаарлар, шаар тибиндеги жумушчу кыштактар кайра түзүлгөн. 1942-жылдын февралындагы Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин Президиумунун буйругу менен Айдаркен ири жумушчу кыштагы түзүлөт .

1928-жылдын 24-декабрынан 1959-жылдын 6-июлуна чейин Ош областынын курамындан алгач Кызыл-Кыя (1928-1936-жж.), 1936-1957-жылдын 6-июлуна чейин Молотов, андан кийин 1958-жылдын 26-ноябрь чейин Үч-Коргон деп аталган район жоюлуп, аталган райондун аймагы Ноокат жана Фрунзе райондоруна бөлүнүп берилген. Кадамжай районунун аймагынын жалпы аянты 6,1 миң км² түзүп, Фергана тоо этегинин түштүк бөлүгү менен Алай кырка тоосунун өрөөнгө караган түндүк тарабында жайгашкан.

1956-жылы даяр продукцияны чыгаруу боюнча план белгиленген ассортиментте аткарылган. Металл сурмасын чыгаруу 102,1%, анын ичинде Cu0-103,8%, Cu1-99,9%, Cu4-104,1%, госрезервге металл 100% чыгарылган, крудум-135, жогорку таза трехокис-105, трехсернистой сурма-105,8%. Электролиз металлын бөлүп алуу планы 100,5%, га ал эми сурманын трехокиси 100,5%га ашыра аткарылган. Байытуучу фабрика 1956-жылы планын 115%,

концентратты чыгаруу планын—120,3% ашыгы менен аткарган. Руда болсо 113,2% казып алынган.

Өткөн кылымдын 80-жылдарынын ортосунан баштап экономикалык өнүгүүдөгү беш жылдык пландарды аткаруудагы стагнация башталган. Эл чарбасынын өнүгүүсүнүн беш жылдык планын аткаруудагы Кыргызстандын совет мезгилиндеги өнүгүүсү тарыхый изилдөөлөрдө белгиленип тарыхый анализ кылынды.

Диссертциянын төртүнчү бапы **«Кадамжай району эгемендик жылдарында»** деп аталат.

Кыргызстан көз карандысыз мамлекеттүүлүгүн жарыялаган мезгилде Кадамжай району алгач Ош областынын административдик аймагынын (район) бири болгон. Өткөн кылымдын 90-жылдарынын башында республиканын бир катар аймактарына, алардын аталыштарына өздөрүнүн тарыхый аттары кайрылып бериле баштаган. Ошондой тарыхый өзгөрүүгө райондун аталышы дагы туура келген. 1992-жылдын 6-мартындагы Кыргыз республикасынын Жогорку Кеңешинин чечими менен Фрунзе районунун аталышы Кадамжай району деп өзгөртүлгөн.

1999-жылдын 13-октябрында КР Жогорку Кеңешинин чечиминин негизинде КР Президентинин № 110 буйругу боюнча өз алдынча Баткен облусу түзүлгөн. Жаңы түзүлгөн облустун курамына Ош областынын батыш аймагындагы Лейлек, Баткен, Кадамжай райондору жана Кызыл-Кыя шаары кирген.

Баткен областына курамындагы 3 райондун ичинен Кадамжай районунун территориясы чоң, жалпы аянты 6 146 км². Баткен районунун жалпы аянты 5 948 км² болсо, Лейлек районун жалпы аянты 4 653 км² түзөт. Ошондой эле райондун так ортосунда Өзбек Республикасынын Фергана облусунун Фергана районуна караштуу Шахимардан айылдык Кенеш (аянты 140 га) жайгашкан.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан берки өлкөдөгү экономикалык коопсуздуктун проблемасы түздөн-түз биз изилдөөгө алып жаткан Кадамжай районунда дагы эң олуттуу маселелеринен. Баткен областынын Кадамжай, Баткен, Лейлек райондору Кыргызстан көз карандысыздыгын алган алгачкы жылдары салыштырмалуу башка аймактарга караганда стабилдүү деп каралган. Мындай көз караштын калыптанышына советтик мезгилдеги аталган райондордун коңшу Өзбекстан, Тажикстан союздук республикалардын чектеш аймактары менен болгон маданий, экономикалык тыгыз байланыштары түрткү берген. Совет мезгилинин алгачкы жылдарында калыптанган бирдиктүү экономикалык аймактык өзгөчөлүк, айыл чарбасындагы эмгектин туруктуу бөлүнүшү, айыл чарба товарларын алмашуудагы көп жылдык тажрыйба стабилдүүлүктүн сакталышына жана коңшу өлкөлөр менен болгон кызматташтыктын уланышына кепилдик, ишеним жараткан.

Райондун бардык аймагы айыл чарбачылыгы үчүн ыңгайлуу эмес. Алсак, Айдаркендин жаратылыш климаты айыл чарбачылыгы үчүн эң ыңгайсыз, ошондуктан айыл чарбасы начар өнүккөн. Кыштактын аятынын 2 % жеке участоктор түзөт (83га), ага картошка, сабиз ж.б. жашылчаларды айдашат.

Кыштакта 11 фермердик дыйкан чарба катталган, 1295 кошумча жеке чарба бар. Аларда 93 ири мүйүздүү мал, 262 майда мал бар. Мындан тышкары 4 тегирмен, 1 механикалык мастерской, 2 машиналарга май куюучу жай, чоң, мал, жашылча-жемиш саткан 3 базар, 36 коммерциялык майда дүкөн иштейт. Райондун чарбасында өнөр-жай тармагы өндүргөн продукция республикада маанилүү орунду ээлеген. Алар дүйнөгө белгилүү «Кадамжай сурма комбинаты» жана «Айдаркен сымап комбинаты» АКтары. Андан тышкары райондо 12 өнөр жай ишканасы бар; ирилери: Кадамжай ун тартуу ишканасы, «Кан өнөр-жай комбинаты» жана Кадамжай нан бышыруучу АКтары, Бүргөндү мөмө-жемиш шарап комбинаты. Өнөр-жай ишканалары негизинен Кадамжай шаарында, Айдаркен шаарында, Кан шаарчаларында, Пүлгөн жана Бүргөндү айылдарында жайгашкан.

Райондун курамындагы Кадамжай, Айдаркен шаарлары совет мезгилинде шаар тибиндеги жумушчулардын кыштагы болгон жана кен иштетүүчү комбинаттар шаардын өсүшүнө, инфраструктурасынын жакшырышына салым кошкон. Азыр райондун борбору болгон Кадамжай шаары 1992-жылга чейин Фрунзе деп аталып келинген.

ААК «Кадамжай сурма комбинатынада» 1500дөн ашык киши, Кадамжай турак-жай коммуналдык ишканасында 50дөн ашык, ААК «Кадамжай шахта курулуш башкармалыгында» 100дөн ашык киши иштешет. Мындан тышкары шаарда пескоблок жана брусчаткаларды чыгаруучу 2 кичи-завод, сүт азыктарын өндүрүүчү кичи завод бар. Алардын чыгарган продукциялары Ош, Жалал-Абад областтарына, Өзбекстандын чек ара аймактарындагы калкка сатылат. Шаарда механикалык цех, металл өндүрүүчү 2 цех, пластик терезе, эшиктерди чыгаруучу цех, 2 жыгач иштетүүчү ишкана, 3 столярдык цех иштейт. 2011-жылга карата 624,7 млн. сомдук өндүрүш, өнөр жай продукциясы чыгарылган.

Райондо 82 жалпы билим берүүчү мектеп бар, анын 71и орто, 6 сы толук эмес, 3өө башталгыч жана балдардын жатак мектептери, 2 гимназия, 2 лицей. Мындан тышкары 2 кесиптик-техникалык окуу жайында жалпы билим берүү менен бирге тракторист, кийим тигүүчү, айылдык курулуш уста адистиктерине даярдашат. Ошондой эле маданият үйлөрү, балдардын музыкалык жана спорттук мектептери, 51 китепканалар (көбү маданият үйлөрүнүн ичинде) иштейт. Кадамжай шаарында балдар бакчасы иштейт, анда 700дөн ашык бала тарбияланууда, 2 жалпы орто билим берүүчү мектепте 107 мугалим 1850дөн ашык окуучуга билим берет. «Семетей» кыргыз-түрк лицейинде 350 окуучу окуп, 65 мугалим иштейт. Шаарда № 72 техникалык лицей, 240 орундуу № 5-орто мектеп бар, бирок мектепте 164 окуучу окуп, 16 мугалим сабак берет.

Стратегиялык жактан ыңгайлуу шартта жайгашкан Кадамжай районунун дүйнөлүк ааламдашуу шартындагы социалдык-экономикалык жана маданий жактан өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүк арбын.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык иштин жыйынтыгы боюнча төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга болот:

1. Кадамжай районунун советтик жана эгемендүүлүк мезгилиндеги саясий, социалдык-экономикалык тарыхын изилдөөдө кеңири пайдаланылган бир катар тарыхый булактык маалыматтар кыргыз тарыхнаамасында алгачкы жолу колдонулуп, илимий айлампага алынды. Илимий тарых наамалык эмгектерде Кадамжай районун тарыхы комплекстүү түрдө атайын изилдөөнүн объектиси катары изилденбегендиктен үстүртөдөн каралгандыгын белгилейбиз.

2. Райондун калыптанып, түзүлүү тарыхы Кыргыз совет мамлекетинин калыптануу этаптарында жүргүзүлгөн административдик аймактык түзүлүштөр боюнча кабыл алынган чечимдерге ылайык жүргүзүлгөн. Чек ара маселесиндеги коопсуздук толугу менен чечиле элек. бул экономикалык коопсуздуктуу дагы маал-маалы менен жаратып жатканы анык.

3. Аймактын совет мезгилиндеги экономикасынын өнүгүүсүндөгү негизги багыттар айыл чарба, өнөр жай тармактары болгон. Кадамжай жана Айдаркен металлургиялык комбинаттары иштеген Кадамжай районунун коомдук-саясий турмушу өнөр жай тармагы менен тыгыз байланышкан.

4. Райондун социалдык-маданий инфраструктурасынын түзүлүшүнө өнөр жайынын өнүгүшү ыңайлуу шарттарды түзгөн деп эсептейбиз.

5. райондун географиялык жактан ыңгайлуу аймакта жайланышы, эмгек жана экономикалык ресурстарынын жетиштүү болушу жана кадамжайлыктардын айыл чарбасында маданий өсүмдүктөрдү өстүрүп, аны экспортоого ыңгайлуу шарт түзүүдө.

6. Эгемендүүлүктүн баштапкы жылдарындагы экономикалык кризис, жумушсуздук жана миграция көйгөйлөрү район бийлигин ашыкча чыгымдарды кыскартуу, менчиктештирүү, инвестиция тартуу, чакан жана орто бизнести колдоо ж.б. аракеттерди жасоого түрткөн жана анын натыйжасында райондо экономикалык туруктуулук орногон.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1. Кадамжай районунун тарыхын, социалдык-экономикалык, маданий өнүгүүсүнүн абалы боюнча изилдөө иштерин тереңдетүү зарыл.

2. Аймактын тарыхы, өнүгүү абалы, райондун аймагынан чыккан белгилүү ишмерлердин (эмгек, маданий, мамлекеттик, саясий, партиялык) инсандардын ролу боюнча маалыматтарды камтыган документтер менен райондун музейин байытуу.

3. Аймактын тарыхы, өнүгүү абалы, райондун аймагынан чыккан белгилүү ишмерлер боюнча документалдуу филмдерди тартуу.

Райондун аймагындагы тарыхый эстеликтерди изилдеп, иликтөө ишин тереңдетүү сунуш кылынат.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Таиров, Х. Р. Кадамжай районунун этнодемографиялык маселелери [Текст] / Х. Р. Таиров // Наука и новые технологии. – 2013. – №5. – Б. 69-70. <https://elibrary.ru/contents.asp?id=34212582>
2. Таиров, Х. Р. Кадамжай сурма комбинатынын өнүгүү тарыхы [Текст] / Х. Р. Таиров // Наука и новая технологии инновации Кыргызстана. – 2021. – №8. – Б. 85-89. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48219768>
3. Таиров, Х. Р. Кадамжай районундагы чек ара маселелери [Текст] / Х. Р. Таиров // Наука и новая технологии инновации Кыргызстана. – 2021. – №8. – Б. 90-93. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48219769>
4. Таиров, Х. Р. Кадамжай районунун айыл чарбасынын өнүгүүсү [Текст] / Х. Р. Таиров // Известия ВУЗов. – 2021. – №6. – Б. 170-173. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48418904>
5. Таиров, Х. Р. Кадамжай районундагы Социалистик Эмгектин Баатырлары [Текст] / Х. Р. Таиров // Наука и новая технологии инновации Кыргызстана. – 2023. – №8. – Б. 258-262. <https://elibrary.ru/item.asp?id=65663772>
6. Таиров, Х. Р. Исторические аспекты реализации программы развития ООН в Кыргызстане [Текст] / Х. Р. Таиров // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2021. – №10-1 (61). – С. 52-56. <https://elibrary.ru/item.asp?id=47207046>
7. Таиров, Х. Р. Абдыкадыр Орозбеков улуттук саясий лидер [Текст] / Х. Р. Таиров // Наука и новая технологии, инновации Кыргызстана. – 2023. – №8. – Б. 254-257. <https://elibrary.ru/item.asp?id=65663771>
8. Таиров, Х. Р. Изменения в образовании, социальной и культурной жизни Кадамжайского района Кыргызской Республики [Текст] / Х. Р. Таиров // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2024. – №1-1(88). – С. 50-56. <https://elibrary.ru/item.asp?id=60397978>

Таиров Хайридин Рахманалиевичдин 07.00.02 – Ата Мекен тарыхы адистиги боюнча «Кадамжай районунун тарыхы» деген темадагы тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: Кадамжай, район, аймак, Айдаркен, Хайдаркен, тарых.

Изилдөөнүн объектиси –Кадамжай районунун 1938-2008-жылдардагы тарыхы.

Изилдөөнүн предмети – Кадамжай районунун советтик жана эгемендүүлүк жылдарындагы административдик түзүлүшүнүн тарыхы, экономикалык өнүгүүсүнүн динамикасы жана калкынын социалдык абалы.

Диссертациянын негизги максаты. Кадамжай районунун Совет доору жана эгемендүүлүк мезгилиндеги социалдык-экономикалык жана маданий жактан өнүгүү тарыхын комплекстүү изилдөө болуп эсептелет.

Изилдөөнүн теориялык – методологиялык негизи. Изилдөөдө архивдик документтер, илимий эмгектер жана оозеки тарых булактарына салыштырмалуу анализ жүргүзүү менен бирге, изилдөөнүн историзм, илимий объективдүүлүк, салыштырма тарыхый, тарыхый хронологиялык ыкмалары колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы. Кадамжай районун советтик жана эгемендүүлүк мезгилиндеги изилдөө багыты боюнча жазылган тарыхнаамалык эмгектерге анализ жасалып, райондун тарыхы, экономикалык жактан өнүгүүсү жана перспективалары боюнча бир катар тарыхый булактар, архивдик маалыматтар алгачкы ирет илимий айлампага киргизилди. Райондун калыптануу тарыхы менен бире анын советтик жана эгемендүүлүк мезгилиндеги өнүгүүсүнө комплекстүү тарыхый анализ кылынып, жыйынтыктар чыгарылды. Кадамжай аймагы учурдагы глобалдык согуштук-саясий туруксуз мезгилиндеги республика үчүн маанилүү чөлкөм экендиги такталды.

Колдонуу боюнча сунуштар. Диссертациялык изилдөөдө алынган жыйынтыктары тарыхнаамалык негизде чөлкөм таануу багытындагы изилдөөлөрдү жүргүзүүдө, илимий, окуу-усулдук, край таануу багытындагы китептерин даярдоодо кеңири пайдалануу менен студенттерге, мектеп окуучуларына өлкөнүн аймактарын таануу, мекенчилдикке тарбиялоо багытындагы дарстарды окууда колдонууга сунушталат.

Колдонуу чөйрөсү. Изилдөөнүн жыйынтыгы Кыргызстандын аймагын таануу багытындагы окуу куралдарын, усулдук колдонмолорду иштеп чыгууда колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Таирова Хайриiddина Рахманалиевича на тему: «История Кадамжайского района» на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – отечественная история

Ключевые слова: Кадамжай, район, регион, Айдаркен, Хайдаркен, история.

Объект исследования – история Кадамжайского района в советскую эпоху и период независимости.

Предмет исследования – история административного устройства Кадамжайского района в годы советской власти и независимости, динамика его экономического развития и социальное положение его населения.

Цель исследования: комплексное исследование истории социально – экономического и культурного развития Кадамжайского района в советскую эпоху и в период независимости.

Теоретико – методологическая основа исследования. В исследовании наряду с сравнительным анализом архивных документов, научных трудов и источников устной истории использовались методы историзма, научной объективности, сравнительно-исторический, историческо-хронологический методы исследования.

Научная новизна исследования: Проведен анализ историографических работ, написанных по направлению исследованию Кадамжайского района в советское и постсоветское время, впервые в научный оборот введен ряд новых исторических источников, архивных сведений по истории, экономическому развитию и перспективам района; проведено комплексное исследование истории становления административно-территориального устройства Кадамжайского района в советское время, направлений экономического развития – сельского хозяйства, промышленности, предпринимательства, сделаны выводы; всесторонне исследованы направления экономического развития района в период независимости – сельское хозяйство, промышленность, частное и малое предпринимательство, и проанализированы перспективы их развития.

Рекомендации по применению. Выводы исследования могут быть широко использованы при проведении исследований на историографической основе в области регионоведения, при составлении научно-методических и краеведческих книг, рекомендуются студентам и школьникам к использованию на уроках в области изучения регионов страны и воспитания патриотизма.

Область применения. Результаты исследования могут быть использованы при разработке учебных пособий, методических пособий по изучению территории Кыргызстана.

SUMMARY

of the dissertation of Tairov Khayriddin Rahmanalievich on the topic: "History of the Kadamzhai district" for the degree of Candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.02 – national history

Keywords: Kadamjai, district, region, Aydarken, Haydarken, history.

The object of the study is the history of Kadamzhai district in the Soviet era and the period of independence.

The subject of the research is the history of the administrative structure of the Kadamzhai district during the years of Soviet power and independence, the dynamics of its economic development and the social situation of its population.

The purpose of the study: a comprehensive study of the history of socio-economic and cultural development of Kadamzhai district in the Soviet era and during the period of independence.

Theoretical and methodological basis of the study. In the study, along with a comparative analysis of archival documents, scientific works and sources of oral

history, methods of historicism, scientific objectivity, comparative historical, historical and chronological research methods were used.

Scientific novelty of the research: The analysis of historiographical works written in the field of research of the Kadamzhai district in Soviet and post-Soviet times was carried out, for the first time a number of new historical sources, archival information on the history, economic development and prospects of the district were introduced into scientific circulation; a comprehensive study of the history of the formation of the administrative-territorial structure of the Kadamzhai district in Soviet times, directions of economic development was conducted – agriculture, industry, entrepreneurship, conclusions are drawn; The directions of the economic development of the district during the period of independence – agriculture, industry, private and small businesses - have been comprehensively studied, and the prospects for their development have been analyzed.

Recommendations for use. The conclusions of the study can be widely used in conducting research on a historiographical basis in the field of regional studies, in compiling scientific, methodological and local history books, they are recommended to students and schoolchildren for use in lessons in the field of studying the regions of the country and fostering patriotism.

The scope of application. The results of the study can be used in the development of textbooks, methodological manuals on the study of the territory of Kyrgyzstan.